

נתן אלתרמן ופולמוס "שתי הדרכים"

אבנר הולצמן

כתיבתו של נתן אלתרמן על השואה וספיחיה היא, כידוע, מסכת רחבה ומגוונת, שנפרשה במשך שלושים שנה ומעלה הן בחטיבה הקאנונית של שירתו, והן בכתיבתו בעניינים אקטואליים בשירה ובפרחה, מאז ימי "רגעים" ועד לפובליציסטיקה של שנותיו האחרונות, שכונסה בכרך "החוט המשולש".¹ קטע אחד מתוך מסכת זו יתואר להלן, והוא פולמוס ציבורי בן שני שלבים, שניהל אלתרמן בשנים 1954-1955 במסגרת "הטור השביעי". הפולמוס הקיף אחדות מן השאלות הבסיסיות הנוגעות לדרכי התגובה של היהודים בשואה, אבל התמקד בסוגיית ההערכה או השיפוט של פעולת היודנראטים – מועצות היהודים שנתמנו על-ידי הגרמנים לנהל את ענייני הקהילות בשטחים שתחת שלטונם.²

א. 1954 – ראשית הוויכוח

הפרשה החלה ביום כ"ז בניסן תשי"ד (30.4.1954), יום הזכרון לשואה ולגבורה, שבו פירסם אלתרמן בדבר "את הטור 'יום הזכרון והמורדים'". זהו שיר הכתוב כמונולוג של מורדי הגיטאות המתים – אותה עמדה של מתים דוברים הרווחת כל כך בשירת אלתרמן – שמפיהם מושמע הטיעון הבא: הנטייה להפוך את מעשי ההתקוממות והמרד לסמל עיקרי ולמוקד הזדהות יחיד עם זכרון השואה, אף שהיא נטייה מובנת, יש בה התעלמות מן המציאות לאמיתה, עיוות של פרופרציות, וחמור מכל: סילוף זכרם של המוני היהודים שהלכו אל מותם בלא לגלות התנגדות אקטיבית. תגובת היהודים בשואה – אומר השיר – היתה מורכבת ורבתי-פנים, ואין מקום להפרדה הפשטנית המקובלת בין גיבורים שלחמו בנשק לבין כל האחרים. המרד הוא אמנם נקודת-שיא, מופת של התעלות נפש, אבל לא בו עיקר מהותה של התקופה. לנוכח המציאות של תקופת השואה, החורגת מכל נסיון אנושי קודם, בְּטֵלָה משמעותם המקובלת של מושגים כגון כבוד או גבורה. היו כבוד וגבורה לא רק בעמידתה של המחתרת הלוחמת, אלא בכל גילויי החיים והמוות של העם היהודי, ואפילו בקרב מי שהתנגדו לפעולתה של המחתרת – ואין להעמיד אותם אלה כנגד אלה, ואין לפאר צד אחד באופן המבוזה בהכרח את הצד האחר.

שתי שורות בשיר, וביחוד שלוש מלים מתוכן, הן שהיו עתידות לעורר את עיקר הקצף:

הָלָלוּ שְׁנֵפְלוּ נֶשְׁקָם בְּיַד אוֹלֵי לֹא יִקְבְּלוּ אֶת הַמַּחְצָה
בֵּינָם לְבִין מוֹתָן שֶׁל הַקְּהֵלוֹת וְעַד לְגִבּוֹרֵי הַפְּרָנְסִים וְשִׁתְּדָלְנִים.

בשלוש המלים האחרונות רמיזה ברורה אל אנשי היודנראטים, שהדימוי הקיבוצי שלהם היה באותם ימים שחורים משחור, והיתה נחוצה מידה רבה של בטחון עצמי



נתן אלתרמן עם משה דיין במלחמת השחרור

כדי לצאת בשנת 1954 בהכרזה כזו בזכותם. בטחון עצמי זה ותחושת הסמכות המוסרית, המאפיינים, כידוע, חלקים נוספים של "הטור השביעי", ניכרים בעצם ההחלטה לשים את הדברים דווקא בפייהם של הלוחמים והמורדים עצמם. ולא זו בלבד: מבנה השיר, זהותם של הדוברים ואחרים מצירופי-הלשון בו מעלים את האפשרות, שלפנינו מעין גירסה מהופכת של טקסט מקודש-כמעט: המנון הפרטיזנים מאת הירש גליק ("אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה"), בתרגומו של אברהם שלונסקי.³

ייתכן שהעילה המיידית לכתיבת הטור היתה הופעתו באותם שבועות של ספר מלחמות הגיטאות⁴ – כרך מונומנטאלי, שהיה בבחינת גולת הכותרת לשורה של ספרי-עדות פרי עטם של אנשים מרכזיים מבין מורדי הגיטאות. ודאי שיש בטור זה ערעור גלוי על דפוסידיהן של עצרות הזכרון, שהלכו והתגבשו באותן שנים, ואשר נטו אכן להעלות על נס את ההתקוממות הפעילה בגיטאות, במחנות וביערות, ולהצניע במידה רבה את מה שכונה "ההליכה כצאן לטבח". ארוע נוסף שעמד ללא ספק ברקע כתיבתו של הטור, אם כי בשלב זה עדיין לא הזכיר אותו אלתרמן במפורש, היה משפט קסטנר-גרינוולד, שעמד באותם ימים בשלב העדויות. מדובר, כזכור, בפרשה שהסעירה את הארץ בשלביה השונים לאורך רוב שנות החמישים (1952-1958).⁵ ראשיתה בתביעת-דיבה שהגיש היועץ המשפטי לממשלה בשמו של ד"ר ישראל קסטנר נגד מלכיאל גרינוולד, שהאשים את קסטנר בפרשיות אחדות של שיתוף פעולה עם הגרמנים ובסיוע עקיף לרצח יהדות הונגריה, שבראשה עמד בשנות השואה. במהלך המשפט, שבו נהפך קסטנר בעצם מתובע לנאשם-בפועל, התעורר דיון ציבורי מסועף על אופיה, מעשיה ומחוליה של המנהיגות היהודית באירופה בתקופת השואה, וכך נעשה משפט זה מעין משפט קולקטיבי של ראשי הציבור

היהודי כולם, שחיוק מאד את הסטריאוטיפ השלילי שלהם. על רקע זה מקבלות המלים "גיבורי הפרנסים ושתדלנים" אופי של התרסה כנגד הגישה השלטת.

בעקבות שירו של אלתרמן באו שתי תגובות נרחבות וכבודות-משקל, האחת מאת דוד כנעני,⁶ איש קיבוץ מרחביה, שהיה, כידוע, מאנשי הרוח המובהקים של "השומר הצעיר", והשנייה מאת טוביה בוז'יקובסקי,⁷ מן הדמויות המרכזיות בארגון היהודי הלוחם בגטו וארשה, מחבר הספר 'בין קירות נופלים' (תשי"ז), וממייסדי קיבוץ לוחמי הגיטאות. לא במקרה באו שתי התגובות דווקא מן הכיוון הזה, משני אגפיה של מפ"ם באותם ימים, "השומר הצעיר" ו"אחדות העבודה", שכן היה לוויכוח היבט פוליטי מובהק, שהיה עתיד להתגבר מאד בהמשכו. למרות הבדלי הדגשים בין דברי השניים, הקו הכללי שלהם דומה למדי. בניגוד לאלתרמן, שביקש להסיר את המחיצות ולקשור כתר גבורה לכל צורות ההתנהגות של היהודים בשואה, קובעים השניים כי יש לחלק את תגובת היהודים ואת היחס כלפיה לשלוש קטיגוריות נבדלות. הראשונה: המרד, כסמל וכמופת עליון של גבורה אקטיבית, וכביטוי מרוכז של גאווה לאומית יהודית, אמנם של מעטים, שיש להבליט אותו מעבר למשקלו הכמותי הממשי, בעיקר מתוך שיקולים חינוכיים. הקטיגוריה השנייה: התנהגותם של המוני היהודים המעונים והמרומים, שלא מרדו. בנקודה זו יש הבדל בין השניים: דווקא טוביה בוז'יקובסקי, לוחם הגטו, מסכים עם אלתרמן ומייחד מלים חמות לגילויי הגבורה הפאסיבית בגיטאות ובמחנות, שמירת הכבוד האנושי שבאה לידי ביטוי בצורות מגוונות, החל מן המאבק היומיומי על הקיום, ועד ההליכה הגאה אל תאי הגאזים. ואילי דוד כנעני, שלא חזה מבשרו את השואה, קובע בפסקנות כי אין שום גבורה ושום כבוד ושום נחמה במוות סתם – אמנם אין לבזות את מי שמתו כך, אבל בשום פנים אין להעמיד אותם כמופת.

הקטיגוריה השלישית, שלגביה השניים מאוחדים בניסוחיהם החריפים, היא התנהגותם של מי שניהלו קשרי משא ומתן ושיתוף פעולה עם הגרמנים, ובראשם אנשי היודנראטים, המצטיירים כבוגדים וכפושעים, שתרמו במישרין ובעקיפין לרצח קהילותיהם, ושהיו ראויים למותם בידי הגרמנים. כאמור, השניים מייצגים כאן תפיסה כללית שרווחה בארץ בשנות החמישים, ולטענתם חטאו העיקרי של אלתרמן בכך שניסה לטשטש את החיץ בין ראשי הקהילה לבין הגיבורים שמרדו.

הוויכוח עם אלתרמן ניטש, אפוא, בשני מישורים. במישור הרעיוני-הסמלי-החינוכי השאלה היא על אילו ערכים צריך לחנך, והאם אין מן הראוי להציב בפני העם בישראל וביחוד בפני הנוער דמויות-מופת של לוחמים וערכים של גבורה והקרבה, שיוכל להזדהות איתם, ואפילו יובלטו מעבר למשקלם הריאלי. במישור העובדתי לפנינו ויכוח על אופיים ומניעיהם של אנשי היודנראטים – האם אכן היו ברובם בוגדים מושחתים שפעלו משיקולים אנוכיים להצלת עצמם והמקורבים אליהם בלבד, או שמא באמת ראו את דרכם כדרך לגיטימית ובעלת סיכויי הצלחה יותר מדרך המרד.

ארבעה שבועות לאחר הופעת הטור שפתח את הוויכוח באה תשובתו של אלתרמן,⁸ הפעם לא בשיר אלא במאמר ארוך, שבו ענה למבקרו וביסס בגלוי

ובפירוט את מה שנאמר בשיר ברמז ובתמצית. שוב יוצא אלתרמן בתוקף נגד הנטייה המתגבשת לצייר תמונה סכימאטית שבצידה המואר המרד, הגבורה והכבוד, ובצידה האפל הפאסיביות, הפחד, הניוון המוסרי והבגידה. כדי לערער על התמונה הזאת, אלתרמן משתמש דווקא בציטוטים מתוך עדויותיהם של המורדים עצמם, שלכאורה היו אמורות לסתור את טיעונו; אבל מסתבר, שהוא מוצא בהן הוכחה ניצחת לשתיים מטענותיו העיקריות. הקטעים שהוא מביא, בעיקר מתוך ספרה של רוזיקה קורצ'אק 'להבות באפר' (1946), מראים מצד אחד כי הוויכוח בשאלה אם לצאת למרד חצה את המורדים עצמם, שחששו כי במעשיהם ימיטו אסון על הציבור היהודי כולו. יותר מכך: המורדים עצמם לא פסלו אוטומאטית את עצם המשא ומתן עם הגרמנים, במידה שראו בו סיכוי להצלת יהודים.

מן הצד השני מסתבר, שגם ראשי היודנראטים לא נהגו כאיש אחד, והיו ביניהם כאלה, שהתנהגותם עוררה כבוד בקרב המורדים, המודים בכך כמעט בעל כורחם, ואשר עמדו בגאווה מול הגרמנים ונאבקו על שמירת האינטרסים של היהודים מתוך מניעים טהורים. הכללתם בתוך הסטריאוטיפ הקיבוצי המפלצתי, יחד עם אלה שאכן בגדו – אומר אלתרמן – היא בבחינת עוול וסילוף של זכרם.

ב. 1955 – סיבוב שני

תשובתו של אלתרמן חתמה את השלב הראשון של הוויכוח. כעבור כשנה הוא פרץ שוב, במתכונת דומה אבל בחריפות רבה יותר. הגורם שהצית אותו הפעם היה פסק-הדין במשפט קסטנר, שניתן ב-22 ביוני 1955, והכיל קביעות חמורות מאד לגבי התנהגותו של קסטנר בתקופת השואה, שמתוכן נחרת בזכרון הציבורי המשפט על "מכירת נפשו לשטן". פרצה סערה גדולה, ומכיון שהיו אלה ימי מערכת הבחירות לכנסת השלישית, נהפך נושא זה לאחד ממוקדי ההתנגחות הבין-מפלגתית, ולנושא מרכזי בנאומי הבחירות. הדבר בלט במיוחד בוויכוח בין מפלגות הפועלים. מפ"ם ואחדות העבודה הציגו עצמן כממשיכות-דרכם של מורדי הגיטאות, כדי לזכות בנכסים פוליטיים בתוקף העובדה, שמעשי המרד העיקריים בוצעו אכן על-ידי חברי התנועות החלוציות הקשורות אליהן. לכן הודגשה העובדה, שראשי המורדים שנשארו בחיים ועלו ארצה, היו לחברים פעילים בשתי מפלגות אלה. מתוך אותה נגמה חתרו אחדות העבודה ומפ"ם לזהות בתעמולת הבחירות שלהן את ראשי מפא"י, כמי שעמדו בראש היישוב בארץ-ישראל בימי השואה, עם מעשיו ומחלליו של קסטנר, ולתלות במפא"י אשמות של פאסיביות, חוסר אונים, הפקרה וגרוע מזה. דוגמה מקרית אחת לנסיון הגלוי להיבנות מתהילת המרד במישור האלקטוראלי, היא כותרת ידיעה בעל המשמר (10.7.1955) על נאום בחירות של חייקה גרוסמן, מגיבורות גטו ביאליסטוק, בזו הלשון: "חייקה גרוסמן: יתנו המוני העם אמונם במפלגתם של מרדכי אנילביץ וחבריו". וניתן להביא דוגמאות בוטות יותר, כגון נסיונה של מק"י לספח אליה בדיעבד את מרדכי אנילביץ, תוך הטלת שיקרצים שונים במנהיגי "השומר הצעיר".

רק טבעי היה, שנתן אלתרמן, בעל העמדה הברורה בוויכוח זה, יתעורר להשמיע

את דברו בפולמוס הרחב שניטש בעקבות פסק הדין. תגובתו אמנם לא איחרה לבוא, בארבעה טורים רחבי־יריעה שפורסמו במשך ששה שבועות.⁹ הראשון בהם, "מסביב למשפט", חוזר על הטיעון הבסיסי שהעלה אלתרמן בשלב הראשון של הפולמוס. כלומר: אין חיץ חד וברור בין דרך המרד לדרך הכניעה. המורדים עצמם הכירו לעתים בצורך להידבר עם הגרמנים, והיו אחוזי לבטים בשאלת האחריות שהם נוטלים על עצמם לגורלו של הציבור היהודי כולו. גם הפעם אלתרמן מחזק את תוקף דבריו בציטוטים מכתביהם של ראשי המורדים, בעיקר מתוך יומנו של מרדכי טננבוים, מפקד המחתרת בגטו ביאליסטוק.

בעקבות טור זה באו שתי תגובות תקיפות בכתב ב'למרחב', בטאון אחדות העבודה – מאת משה כרמל ומאיר בן-גור,¹⁰ ועוד אחת בעל-פה, והיא כבדת המשקל מכולן, מפי יצחק (אנטק) צוקרמן, באסיפת בחירות של אחדות העבודה בתל-אביב.¹¹ כשם שאלתרמן חיזק את עמדתו בעזרת הסתמכות על דברי המורדים, כך שלושת המתווכחים איתו מנגחים אותו בציטוטים משירתו שלו. שירים כ"תפילת נקם" ו"המחתרת" מתוך "שמחת עניים", או הפזמון "דרך דרך נתיבה" המוקיע בגידת איש ברעהו, נתפסים בעיניהם כפרי עטו של אלתרמן האמיתי, הטהור, הנצחי, ואילו עמדתו בפולמוס הם נוטים לבטל כסטייה תמוהה ומצערת, אך חולפת בסופו של דבר. טענתם המרכזית של בן-גור וכרמל היא במישור הערכי-החינוכי. לא ייתכן, הם אומרים, איש איש בסגנונו, לטשטש את משמעותם של מושגייסוד כגון נאמנות, גבורה והקרבה. הצורך לחנך דור שערכים אלה יהיו נר לרגליו, מחייב הבלטתם של המרד ושל מחולליו, דווקא משום שהיו כה מעטים, דווקא כניגוד לחוסר האונים, ההשלמה ושיתוף הפעולה שהיו נחלתם של כל האחרים. יצחק צוקרמן תוקף את אלתרמן במישור העובדתי. היו שתי דרכים ברורות ומנוגדות – הוא קובע בפסקנות בנאומו הנרגש. הוא וחבריו מעולם לא גרסו שתדלנות, והוא מסרב להיכלל בקטיגוריה אחת עם אנשי היוזנראט, שאחידים מהם אף הוצאו להורג כבוגדים על-ידי המחתרת. המרד, לדבריו, היה צעד הכרחי ומוצא יחיד שיש בו שמירה על הכבוד האנושי והגאווה הלאומית, ולכן הוא חייב לשמש כמופת לעתיד.

לא קל היה לאלתרמן, שנכח באסיפה ושמע את הדברים, להתווכח עם סמכותו המוסרית של אדם טהור ונערץ כיצחק צוקרמן. משהו מלבטיו בעניין זה נחשף לא מכבר, כשפורסמו קטעים מפנקס בעזבונו, הקשורים לפולמוס שלפנינו.¹² המוטיב המרכזי העובר בקטעים אלה, הוא עניין שאולי קופח והובלע במידת-מה בטורים שפורסמו בלהט הפולמוס, והוא גילוי חוזר ונשנה של הערצה והשתאות לנוכח דמויותיהם ומעשיהם של הלוחמים והמורדים, כמין משקל-נגד למה שעשוי היה להתפרש כביקורת עליהם. הרשימות מתארות אותם שוב ושוב כ"גיבורים וטהורי לב", "אנשים נעלים וגיבורים", "דמויות גדולות ומופלאות", "גבורת נפש טהורה ואמיצה", "טהור לב וגדולת נפש", וכיוצא בכך. ועם זאת אין אלתרמן נרתע מן הוויכוח, ובאחד מאותם קטעים הוא אומר:

לדעת כי הוויכוח הוא עם אנשים נעלים וגיבורים אלה, אבל הוויכוח עמהם ויכוח הוא. למען גדולתם זו של לוחמים יהודים צעירים, למען שלמותה של גדולתם הוא הוויכוח הזה. למען לא תהיה גבורתם הטוהרה נושאת עוול בקרבה כלפי זולתה וניזונה מן הטשטוש ומן השיגרה המליצית.

ואמנם, בטור "עוד על שתי הדרכים" אלתרמן משיב ליצחק צוקרמן בכבוד, אבל בתוקף, בחזרו בניסוחים שונים על טיעונו, ובהביאו דוגמאות רבות למה שנראה לו כעוול וכתיאור מסולף של אנשי היודנראטים, שיש לתקן אותו.¹³ בטור המסכם את הסידרה, מתמודד אלתרמן עם השאלה הקשה שהועלתה פעמים רבות בפולמוס נגדו, בעיקר בדבריהם של כרמל ובן-גור, והיא שאלת הלקח לדור, כלומר הזכות להבליט ולהעלות על נס (בגלל שיקולים חינוכיים) דמויות ומעשי מופת של לוחמים ומורדים מעבר לפרופורציה האמיתית שלהם, וכנגדם לשלול את פעולתם הלא-הרואית של מי שנקטו דרכים אחרות. אם יש לקח עיקרי שראוי להפיק ממצבם של היהודים בשואה ומדרכי הפעולה שהיו פתוחות לפניהם, הרי אין הוא נעוץ דווקא במה שהפריד בין הלוחמים לבין הפרנסים, אלא להיפך – במה שגזר עליהם הגורל המשותף בתוקף היותם בגלות, במציאות הנוראה של בדידות מוחלטת וחוסר אונים שבו היו נתונים כולם – הלוחמים והפרנסים גם יחד, בלא פיסת אדמה משלהם, בלא נשק להגן על עצמם, בסיטואציה של אימה מתמדת, בהיותם כולם יחד מרומים ומולכים שולל בכוח תקוות-שוא. ובקצרה: בלא מולדת ובלא עצמאות, על כל מה שנגזר מהן. זהו הלקח האמיתי העולה מן השואה, לדעת אלתרמן, וכך נקשרת לבסוף עמדתו בפולמוס זה אל התפיסה ההיסטורית-האידיאולוגית הכוללת של "הטור השביעי". עיקרה של תפיסה זו בראיית הקמתה של מדינת ישראל, ביסוס העצמאות הלאומית ונצחונה של האידיאולוגיה הציונית כיעדה, שיאה ותכליתה של ההיסטוריה היהודית בדורות האחרונים.¹⁴

בנקודה זו הסתיים עיקרו של הפולמוס. היו לו עוד הסתעפויות צדדיות, כגון מאמרו של מתי מגד ב'דבר' (12.8.1955), שכותרתו, "על האמת ההיסטורית והסמלים החיים" מרמזת על מגמתו, המחייבת יצירת סמלים, ובו הוא מגיב על עקיצה סמויה שאלתרמן שלח כלפיו באחד משלבי הפולמוס. אלתרמן עצמו חזר אל הנושא בעקיפין כעבור כשנתיים, בטור שכתב לאחר רצח ישראל קסטנר, ובו אמר דברים קשים על עצם קיומו של המשפט ובמיוחד על ניסוחו של פסק הדין.¹⁵ הוא המשיך, כאמור, לעסוק בהיבטים אחרים של השואה וספיקה עד סוף ימיו.

ג. הפולמוס ממרחק השנים

בשלושים השנים שחלפו מאז התחולל פולמוס זה נוצרה פרספקטיבה מסויימת, המאפשרת לבחון אותו במבט כולל יותר. השאלה המרכזית המתבקשת בהקשר זה היא: האם ממרחק הזמן יש בירינו להכריע מי צדק בפולמוס, האם במהלך השנים הוכחה בדרך כלשהי צידקתה של אחת התפיסות שהתנגשו בו, או שמא זהו מסוג הפולמוסים הקבועים והמתחדשים תמיד, שאין בהם תשובה אחת וכל צד דבק באמונתו.

את התשובה יש לחלק לשניים, ותחילה למישור העובדות, שבו ההכרעה ברורה למדי. בשנים שחלפו מאז התקיים הפולמוס, עם ההתקדמות הגדולה במחקר ובתיעוד של השואה, וביחוד מאז ראשית שנות הששים, התרחב מאד היקף הידע גם בנושא היודנראטים – דרכי הפעולה שלהם, אופיים ומניעיהם של האנשים שעמדו בראשם, סוגי הקשרים ביניהם לבין המחתרות הלוחמות, עמדותיהם כלפי שאלת שיתוף הפעולה. כל הידע הזה נצבר, מעובד ומתפרסם בכמה אפיקים מקבילים: נאספו ופורסמו מקורות ראשוניים: תעודות, פרוטוקולים, מסמכים ששרדו;¹⁶ פורסמו יומנים של אנשי היודנראטים;¹⁷ נכתבו מונוגרפיות על אחדים מראשי הקהילות, חלקן בהיקף רחב;¹⁸ נערכו מחקרים שונים על היבטים מסויימים של פעולת היודנראטים, ומסקנותיהם פורסמו בכתבי-העת המוקדשים לחקר תקופת השואה;¹⁹ הופיע ספרו הגדול של ישעיה טרונק, שהוא המחקר המקיף והמרכזי בנושא זה;²⁰ נערכו כינוסי חוקרים שדנו בשאלות העמידה היהודית בשואה, ובהן הפרובלמטיקה של היודנראטים;²¹ הופיעו ומוסיפים להופיע ספרי זכרונות, השופכים אור על פרשיות הקשורות בפעולתם של יודנראטים רבים.

התמונה המצטיירת מתוך שפע החומר הזה היא מורכבת ומרובת-פנים, אבל לפחות מסקנה אחת ניתן לגזור ממנה בוודאות. כדברי יהודה באואר: "דומה שניתן להגיע כיום למסקנה אחת חד-משמעית לחלוטין, והיא, שאין מקום להכללה כלשהי ביחס למדיניות היודנראטים, לא בפעילותם בקרב היהודים ולא במגעייהם עם הגרמנים".²² מחקר השואה נמצא, אפוא, מאשר במלואה את טענתו של אלתרמן בדבר היעדרן של שתי דרכים ברורות ומנוגדות. יותר מכך: לעתים מדהימה ממש הזהות בין ניסוחיהם של חוקרים בשנים האחרונות לבין אלה של אלתרמן מאמצע שנות החמישים. די בדוגמה אחת מסוג זה, מתוך הרצאה של ישעיה טרונק בכנס חוקרים בירושלים בשנת 1968:

מסקנה: התיאוריה שהשתרשה בהיסטוריוגרפיה של החורבן מיד לאחר המלחמה ביחס לשתי שיטות מונולטיות ומנוגדות בגיטאות, מצד אחד שיטת היודנראטים שגרסו הכנעה ומצד שני שיטת ההתנגדות – טענה רוויזיה לאור המקורות. היו נציגים בולטים של המחתרת היהודית – למשל בביאליסטוק – שגרסו, בדומה ליושבי ראש מסויימים של יודנראטים, את התכסיס שיש אפילו להקריב קרבנות "בהתנדבות", ובלבד להשהות את חיסולו הסופי של הגטו. אצל קבוצות התנגדות מסויימות היו ספקות ביחס לזכותן המוסרית לסכן את הכלל על-ידי התפרצות מזויינת, כדי שיחידים יוכלו להבטיח לעצמם בשל כך סיכוי של הצלה. אסור למתוח קו מפריד וחד למדי בין שתי השיטות.²³

הדברים מדברים בעד עצמם, ולא נותר אלא להשתאות לחריפות האינטואיציה של אלתרמן, שאמר את הדברים בבהירות רבה כבר בשלב מוקדם כל כך, כאשר נחשבו כמעט לדברי כפירה ותמהונות לא רק בעיני בני הפלוגתא שלו.

ראוי להזכיר מחקר אחד, חשוב לענייננו, המאשש ביתר שאת את תפיסתו של אלתרמן, שנערך על-ידי אהרן וייס מן המכון ליהדות וזמננו באוניברסיטה העברית,

העוסק בנושא הידנראטים מזה שנים רבות.²⁴ וייס בדק את התנהגותם של ראשי הידנראטים ב-146 יישובים בדרום מזרח פולין, לאור קו אדום מסורי מסויים שהציב, והוא הסגרת יהודים לידי הגרמנים. הסתבר כי כשלושה רבעים מבין ראשי המועצות לא עברו את הקו האדום הזה, לפחות עד שנת 1942 – מסקנה הממוטטת את הסטריאוטיפ המקובל של ראשי הידנראטים. על אף כל הסיוגים הנלווים למסקנות אלה, אין ספק שיש בהן אינדיקאציה ברורה לקיומו של פער גדול בין התדמית לבין המציאות, וגם בנקודה זו נמצאים, אפוא, דבריו של אלטרמן מחוזקים. מן הבחינה העובדתית ברור, אם כן, כי צדק אלטרמן גם בתביעתו לריהביליטאציה של אלה מבין ראשי הידנראטים הראויים לכך.

החלק השני של התשובה לשאלה שהוצגה לעיל נוגע למימד הערכי-החינוכי של הפולמוס שלגביו המסקנה הרבה פחות חדה וחלקה. ניתן לכאורה לומר, כי הכיוון הברור המסתמן במחקר השואה מחלחל בדרכים שונות גם אל התודעה הציבורית ואל מערכת החינוך. ככל שמתבהרות ומוסברות הנסיבות הבלתי אפשריות שנמצאו בהן היהודים, חוסר האונים האובייקטיבי שלהם, הדילמות האיומות שעמדו בפני ראשי הקהילות, מסתבר העיוות שבהנגדה החדה מדי בין המורדים לבין ההמונים שהובלו כביכול כצאן לטבח. נקודת המפנה מבחינה זו היתה אולי משפט אייכמן, מסכת העדויות שנפרשה במהלכו ושפע הפרסומים שבעקבותיו.²⁵ דומה שהנטייה לשפוט ולהסתייג מן הפאסיביות והכניעה, כביכול, של ראשי הקהילות, ומדרכי שיתוף הפעולה של ראשיהן, פחותה כיום לאין שיעור מכפי שהיתה בשנות החמישים.

לעומת זאת במישור הערכים והסמלים, "הלך לדור", בלשונו של אלטרמן, מסתבר, ולא במפתיע, כי תוספת הידע וההבנה לא חתמה את הוויכוח בנושא זה ולא שינתה את דפוסי. זהו פולמוס המתעורר מדי פעם מחדש בהקשרים שונים, והמשתתפים בו נוקטים עמדות דומות מאד לאלה של אלטרמן ובני הפלוגתא שלו. די להזכיר את אחד הסיבובים האחרונים של פולמוס זה, שהתרחש בראשית שנת 1983 סביב פרשת ההפסקה של סיורי החיילים ב"יד ושם" בעקבות התבטאות של אחד המדריכים במקום, יחיעם וייץ. בחינת עמדתו של וייץ, כפי שהעלה אותה על הכתב,²⁶ מגלה את זיקתו הישירה לדבריו של אלטרמן בפולמוס "שתי הדרכים", שהוא אף מזכיר אותו ברמז, אם כי ניסוחיו בוטים בהרבה מאלה של אלטרמן. ואילו מי שקמו לתקוף את דברי יחיעם וייץ משתמשים בנימוקים דומים מאד לאלה של משה כרמל, מאיר בן-גור, יצחק צוקרמן, טוביה בוז'יקובסקי ורוד כנעני בוויכוח עם אלטרמן, ומדגישים את הצורך לחנך את הנוער, קל וחומר את חיילי צה"ל, על ערכי גבורה ועל דמויות גיבורים מבין המורדים.²⁷ לא במקרה היו אלה אנשים מרכזיים מן הקיבוץ המאוחד, שהם ממשיכיהם הרעיוניים הישירים של בני הפלוגתא של אלטרמן, שדחו בתוקף רב את המגמה שהסתמנה בדברי יחיעם וייץ.

מבחינה זו זהו ויכוח ללא הכרעה כיון שהוא מעוגן בתשתית תפיסת העולם של המשתתפים בו משני הצדדים, ואינו מותנה בהוכחה עובדתית זו או אחרת. מימד זה של פולמוס "שתי הדרכים" עתיד, כנראה, ללוות אותנו בגלגולים ובשמות שונים עוד שנים רבות.

הערות

1. רישום חלקי של יצירות אלתרמן בנושא השואה ומה שנכתב עליהן, ראה בביבליוגרפיות בהוצאת יד ושם, בעריכת מנרל פייקאו', לפי מפתח השמות: 'השואה וספיחיה באספקלריה של העיתונות העברית', ירושלים תשכ"ז; 'השואה וספיחיה בספרים העבריים 1933-1972', ירושלים תשל"ד; 'השואה וספיחיה באספקלריית כתבי-עת עבריים', ירושלים תשל"ז.
2. את הטורים שנכתבו במסגרת פולמוס זה כינס אלתרמן, בהשמטת הקטעים הפולמוסיים האקטואליים, במדור "מידות הדין" בספרו 'הטור השביעי'. ספר שני, תשי"ד-תשכ"ב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה, עמ' 407-440 [תשכ"ב].
3. תרגומו של שלונסקי נדפס לראשונה ב'משמר', 16.2.1945, ונכלל מאו בעשרות ספרים ואנתולוגיות. והשווה, למשל 'עמוד השחר על יומנו אור יהל' (גליק), לעומת 'אל תציבו אותנו על פן להיבדל מן הגולה באור יהל' (אלתרמן).
4. 'ספר מלחמות הגיטאות. בין החומות, במחנות, ביערות', בעריכת יצחק קצנלסון, תשי"ד. גם בספר זה נכלל המנון הפרטיזנים של הירש גליק, וכן שירו של נתן אלתרמן "תפילת נקם".
5. הספרות התיעודית והפולמוסית סביב משפט קסטנר-גריןולד היא עצומה. ראה רישומה החלקי במקורות שנזכרו לעיל, הערה 1, לפי המפתחות.
6. דוד כנעני, 'כאור יהל', 'על המשמר', 14.5.1954.
7. טוביה בוז'יקובסקי, 'המורדים, הפרנסים והמשורר', 'משא', 27.5.1954.
8. נתן אלתרמן, 'פני המרד ופני זמנו', 'דבר', 28.5.1954.
9. נתן אלתרמן, 'על שתי הדרכים', 'דבר', 1.7.1955; 'עוד על שתי הדרכים', 'דבר', 22.7.1955; 'דינו של עקרון', 'דבר', 29.7.1955; 'ולעניין 'הלקח לדור'', 'דבר', 12.8.1955.
10. משה כרמל, 'תהומות ררגליו של הדור', 'למרחב', 8.7.1955; מאיר בן-גור, 'המשורר נתן א. ושתי הדרכים', שם, שם.
11. האסיפה נערכה בליל שבת, 15.7.1955, והדיווח עליה הופיע ב'למרחב', 17.7.1955.
12. נתן אלתרמן, 'רשימות מפנקס' [הובאו לדפוס ע"י מנחם דורמן], 'מבפנים', כרך מ"ה, חוב' 3-4, קיץ תשמ"ג, עמ' 327-323.
13. מסתבר כי גם באוזני אבא קובנר לא נרתע אלתרמן להשמיע דעה נחרצת בסוגיית היודנראטים באותה רוח. לדברי אבא קובנר, אמר לו אלתרמן במהלך שיחה: "לוא אני בגיטו – הייתי עם אנשי היודנראט". ראה: אבא קובנר, 'התודעות', 'על הגשר הצר. מסות בעל-פה' [בעריכת שלום לוריא], ספרית פועלים תשמ"א, עמ' 111.
14. על התפיסות הכוללות של 'הטור השביעי', ראה: דן לאור, 'אלתרמן כמשורר פוליטי'; 'חיים על קו הקץ', 'השופר והחרב'. מסות על נתן אלתרמן, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ד, עמ' 9-50.
15. נתן אלתרמן, 'שלושים לרצח קסטנר', 'דבר', 26.4.1957.
16. כגון הקבצים שערך נחמן בלומנטל: 'דרכו של יודנראט. תעודות מגטו ביאליסטוק', יד ושם, ירושלים תשכ"ב; 'תעודות מגטו לובלין. יודנראט ללא דרך', יד ושם, ירושלים תשכ"ז.
17. כגון: אדם צ'רניאקוב, 'יומן גיטו וארשא', יד ושם, ירושלים תשכ"ט; 'חיים כאילו. יומן אגון רדליך מגיטו טרויאנסטאט', בית לחמי הגיטאות תשמ"ד.
18. כגון: רות בונדי, 'אדלשטיין נגד הזמן, הוצאת זמורה ביתן מודן, תשמ"א.
19. ראה רישומם של מחקרים אלה בביבליוגרפיה 'השואה וספיחיה באספקלריית כתבי-עת עבריים' (לעיל הערה 1), מס' 3832-3776.

נתן אלטרמן ופולמוס "שתי הדרכים"

20. ישעיה טרונק, 'הידנראט. המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי', יד ושם, ירושלים תשל"ו [1972].
21. ראה, למשל: 'העמידה היהודית בתקופת השואה. דיונים ככינס חוקרי השואה, ירושלים, ט"ו-ג בניסן תשכ"ח', יד ושם, ירושלים תשל"ל; 'דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית', יד ושם, ירושלים תש"ם.
22. יהודה באואר, 'הידנראטים – כמה מסקנות', 'דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית יד ושם, ירושלים תש"ם, עמ' 342.
23. ישעיהו טרונק, 'היחס של הידנראטים לבעיות המרי המזויין נגד הנאצים', 'תקצירי הרצאות הכינוס לבעיות העמידה היהודית בתקופת השואה', יד ושם, ירושלים, ניסן תשכ"ח, עמ' 21.
24. אהרן וייס, 'לדרכם של הידנראטים בדרום מזרח פולין', 'ילקוט מורשת', חוב' טו, אוקטובר 1972, עמ' 122-59. וראה תמצית מסקנות מחקר זה בערך "שואה" באנציקלופדיה העברית, כרך לא, תשל"ט, טורים 497-498 [הערך נכתב על-ידי יהודה באואר ואהרן וייס]. על מחקר זה ראה גם: יהודה באואר, 'תגובות בעת השואה', משרד הבטחון – ההוצאה לאור [ספרית "אוניברסיטה משודרת"], תשמ"ג, עמ' 109.
25. ראה, למשל, ק. שבתאי, 'כצאן לטבח?', הוצאת קשב, 1962. בספרון זה ההפרכה המרשימה ביותר, אולי, של מושג ההליכה כצאן לטבח.
26. יחיעם וייץ, 'סערה בכוס מים', 'דבר', 10.1.1983.
27. ראה: 'על משמעות השואה בימינו (שיחת חברים)', 'מבפנים', כרך מ"ה, חוב' 3-4, קיץ תשמ"ג, עמ' 235-267.